

Filosofie en non-filosofie. Fenomenologie en psychoanalyse in het werk van Maurice Merleau-Ponty

Michiel Besters

In het recent verschenen boek *Le Livre Noir de la Psychanalyse* wordt de psychoanalyse aangeklaagd door filosofen en wetenschappers. De psychoanalyse zou door haar dogmatische afwijzing van nieuwe – wetenschappelijke – behandelingsmethoden indirect schuld hebben aan honderden doden. Het in vraag stellen van de voornamelijk Franse psychoanalytische traditie lijkt mij legitiem. Ik betwijfel echter of daarmee de psychoanalyse in zijn geheel in diskrediet kan worden gebracht. Is de conclusie van *Le Livre Noir de la Psychanalyse* niet te radicaal? Een wetenschappelijk onderzoek naar de verhouding tussen filosofie en psychoanalyse lijkt mij vruchtbaarder. In dit paper zou ik een filosofische bevraging van de psychoanalyse willen voltrekken op basis van het late werk van Maurice Merleau-Ponty (1908 – 1961). Deze bevraging van de psychoanalyse stelt niet alleen de psychoanalyse als non-filosofie ter discussie, maar nodigt eveneens reflectie op de filosofie zelf. Door de vraag naar de non-filosofie te stellen, komt de status van de academische wijsbegeerte namelijk zelf in het geding.

In 1960 werd *L'Oeuvre de Freud et son importance pour le monde moderne* van Angelo Hesnard – de toenmalige president van de Franse vereniging voor psychoanalyse – gepubliceerd. Merleau-Ponty die op dat moment hoogleraar filosofie is aan het prestigieuze *Collège de France* te Parijs wordt door Hesnard gevraagd om een voorwoord te schrijven op zijn boek.¹ De keuze van Hesnard voor Merleau-Ponty is niet zonder reden. Volgens Hesnard leidt de theorie en praktijk van de psychoanalyse namelijk naar een nieuwe filosofie; een filosofie die in het bijzonder convergeert met de fenomenologie. Het is Merleau-Ponty's filosofie uit *Phénoménologie de la Perception* (1945) die hierbij door Hesnard als uitgangspunt wordt genomen. De fenomenologie zou de psychoanalyse categorieën aandragen die zij nodig heeft om volledig zichzelf te kunnen zijn. Anderzijds zou de psychoanalyse de beschrijving van het bewustzijn door de fenomenologie bevestigen en voorbeelden aandragen van de relatie tussen mens en wereld en van de intermenselijke verhoudingen die *in concreto* uitdrukken wat de fenomenologie slechts op algemene wijze kan zeggen. Het is deze verhouding tussen psychoanalyse en filosofie waar Merleau-Ponty als filosoof voor is gevraagd om getuigenis van af te leggen.

Merleau-Ponty die er dan net als Hesnard nog altijd van overtuigd is dat de psychoanalyse doordrongen is van een denken dat slechts indirect wordt uitgedrukt in bepaalde freudiaanse concepten, maakt echter een reservering bij de vraag van Hesnard om een voorwoord te schrijven over de verhouding tussen psychoanalyse en filosofie. Merleau-Ponty geeft te kennen dat hij zijn positie uit *Phénoménologie de la Perception* ten aanzien van de verhouding tussen de psychoanalyse en de filosofie heeft herzien. Door de ontwikkeling van zijn eigen filosofie alsmede de groei van psychoanalytisch onderzoek stelt Merleau-Ponty niet langer dat de fenomenologie helderder zegt wat de psychoanalyse onduidelijk en vaag uitdrukt. Volgens Merleau-Ponty zijn de fenomenologie en de psychoanalyse beide gericht op dezelfde *latentie*:

¹ Zie: 'Préface' (Merleau-Ponty 1960, pp. 5 – 10) uit *L'Oeuvre de Freud et son importance pour le monde moderne*. Dit voorwoord is later opgenomen in *Parcours Deux* (Merleau-Ponty 2000, pp. 276 – 284).

Het is door wat ze veronderstelt of onthult als haar grens – door haar *latente inhoud* of haar *onbewuste* – dat de fenomenologie in overeenstemming is met de psychoanalyse. (...) Fenomenologie en psychoanalyse zijn niet parallel; veel beter: ze zijn beide gericht op dezelfde *latentie*' (Merleau-Ponty 2000, p. 283).²

Om op deze verhouding tussen fenomenologie en psychoanalyse in te kunnen gaan zal ik eerst kort Merleau-Ponty's 'rijpere' filosofie thematiseren. Vervolgens zal ik Merleau-Ponty's stelling dat de fenomenologie en de psychoanalyse gericht zijn op dezelfde latentie uitwerken.

In de jaren na de publicatie van *Phénoménologie de la Perception*, dat doorgaans als het hoofdwerk van Merleau-Ponty wordt beschouwd, realiseert hij zich dat zijn uitgangspunt niet radicaal genoeg is. De notie van het *corps-sujet*, dat gekarakteriseerd wordt door zijn gerichtheid tot de wereld (*être-au-monde*), is namelijk nog gecommiteerd aan het onderscheid tussen bewustzijn en object. Volgens Merleau-Ponty ligt aan de verhouding tussen het bewustzijn en het object echter een zijnsrelatie ten grondslag die hij nog niet als zodanig heeft gethematisiseerd in *Phénoménologie de la Perception*.³ Deze ontologische doordenking resulteert in een manuscript waarin Merleau-Ponty een fenomenologische ontologie tracht uit te werken.⁴

In *Le Visible et l'Invisible* wil Merleau-Ponty een endo-ontologie uitwerken. Merleau-Ponty wil de waargenomen werkelijkheid van binnenuit begrijpen. Het doorleefde lichaam wordt volgens Merleau-Ponty gekenmerkt door een dubbele ervaring die hij uitlegt aan de hand van twee voelende handen. Als ik met mijn linkerhand mijn rechterhand betast en ik met mijn rechterhand het betasten door mijn linkerhand tracht waar te nemen, dan mislukt deze reflectie van het lichaam tot zichzelf altijd op het laatste moment. Op het moment dat ik mijn linkerhand voel met mijn rechterhand houd ik op om mijn rechterhand te betasten met mijn linkerhand. Deze ervaring van de tastende handen moet niet alleen worden gegeneraliseerd met betrekking tot onze andere zintuigen, maar vraagt eveneens om een ontologisch statuut. Hoe kan ik een ervaring van voelen en gevoeld worden hebben zonder dat deze verhouding wordt opgeheven?

Volgens Merleau-Ponty is de conditie waaronder de linker- en de rechterhand voelen en gevoeld kunnen worden dat ze tot hetzelfde lichaam behoren. Echter, het lichaam zelf behoort tot de wereld. Dit impliceert dat mijn lichamelijke ervaring van de wereld volgens het model van de twee elkaar betastende handen dient te worden begrepen. Dat mijn lichaam van de wereld is – net zoals mijn handen tot mijn lichaam behoren – en toch niet met de wereld samen valt, vormt de voorwaarde waaronder ik pas een ervaring van de wereld kan hebben. Welnu, deze verbondenheid tussen mijn lichaam en de wereld veronderstelt volgens Merleau-Ponty de ontologische notie van het vlees (*la chair*); het vlees is de wijze waarop het lichaam zich tot de wereld verhoudt (en de wereld tot ons lichaam). We moeten het vlees echter niet begrijpen als materie of substantie, maar als een element '(...) in de zin dat men het gebruikte om te spreken over water, lucht, aarde en vuur, dat wil zeggen in de zin van een *algemeen iets*, halverwege tussen het ruimte-tijdelijke individu en het idee, een soort van geïncarneerd principe dat een stijl van het zijn brengt overal waar er een fragment van is' (Merleau-Ponty

² 'C'est (...) par ce qu'elle sous-entend ou dévoile à sa limite – par son *contenu latent* ou son *inconscient* – que la phénoménologie est en consonance avec la psychanalyse. (...) Phénoménologie et psychanalyse ne sont pas parallèles; c'est bien mieux: elles se dirigent toutes vers la même *latence*.'

³ Merleau-Ponty schrijft in twee werknoden uit *Le Visible et l'Invisible*: 'Résultats de *Ph. P.* – Nécessité de les amener à explicitation ontologique (...)' (Merleau-Ponty 2003b, p. 234) en 'Les problèmes posés dans *Ph. P.* sont insolubles que j'y pars de la distinction «conscience» – «objet» –' (Merleau-Ponty 2003b, p. 250).

⁴ Dit manuscript is na het overlijden van Merleau-Ponty in 1961 door Claude Lefort, een leerling van Merleau-Ponty, geredigeerd en in 1964 uitgegeven als *Le Visible et l'Invisible* (Merleau-Ponty 2003b).

2003b, p. 182).⁵ Het lichaam als vlees, als element van het zijn is in deze zin niet zozeer een zijnde dat gericht is tot de wereld, maar de intentionaliteit van het lichaam die centraal staat in Merleau-Ponty's thematisering van het lichaamssubject wordt met de notie van het vlees omkeerbaar; ik ben gericht tot de wereld omdat ik deel uitmaak van het (intentionele) Zijn. Noties als omkeerbaarheid (*réversibilité*), verstrengeling (*entrelacs*) en kruisstelling (*chiasme*) van het Zijn en het zijnde staan dan ook centraal in Merleau-Ponty's ontologie.

De latentie als de grens van de fenomenologie, waarop Merleau-Ponty in het voorwoord op Hesnards boek doelde, moeten we dus begrijpen als het vlees. Maar hoe kunnen we deze latentie met betrekking tot de psychoanalyse duiden?

Vóór zijn aanstelling aan het *Collège de France* had Merleau-Ponty van 1949 – 1952 een betrekking als hoogleraar in de psychologie en de pedagogie aan de Sorbonne. Gedurende deze jaren heeft Merleau-Ponty zich vanwege zijn ambt moeten verdiepen in de psychoanalytische theorieën van onder andere Sigmund en Anna Freud, Jacques Lacan en Melanie Klein. Naar aanleiding van zijn bestudering van de psychoanalytische traditie stelt Merleau-Ponty dat de psychoanalytici na Freud niet zozeer Freuds gedachten op een strikte wijze trachten uit te werken, maar dat zij tegelijkertijd Freuds concepten trachten te herformuleren (Merleau-Ponty 2001, pp. 94 – 95). Hij lijkt zelfs te zeggen dat de nieuwe generatie psychoanalytici interessant is juist omdat ze Freuds gedachten herzien.⁶ Of zoals Merleau-Ponty dit in 1960 zal verwoorden, we moeten Freud als een 'klassieker' lezen (Merleau-Ponty 2000, p. 283); we moeten de betekenis van Freuds gedachtegoed begrijpen vanuit een hedendaagse lectuur, een lectuur waarin de betekenis van Freuds denken wordt bepaald vanuit de ervaring die we nu van Freuds geschriften hebben. Deze nadruk van Merleau-Ponty op de ervaring van een nieuwe betekenis die aan de geschriften van Freud kan worden ontleend, raakt de kern van Merleau-Ponty's late filosofie. Hier kunnen we evenwel volstaan met een onderzoek naar de 'hedendaagse' lezing die Merleau-Ponty van Freuds geschriften (en die van zijn navolgers) geeft.

In een cursus aan het *Collège de France* uit 1954-1955 stelt Merleau-Ponty een filosofische herinterpretatie voor van Freud – zonder implicaties van diens psychologische uitleg – waarbij het onbewuste wordt bepaald als perceptief bewustzijn: 'Het onbewuste als perceptief bewustzijn is de oplossing die Freud zoekt (...)' (Merleau-Ponty 2003a, p. 212).⁷ Het freudiaanse onbewuste is niet een ongekend bewustzijn in het bewustzijn, maar moet worden begrepen als een duiding van de raadselachtige verbondenheid tussen het lichaam en de wereld. Freuds objectivistische taalgebruik moet op een concrete wijze worden begrepen (Merleau-Ponty 2003a, p. 222). De zintuiglijk waarneembare wereld waar de notie van het onbewuste volgens Merleau-Ponty naar verwijst, is de vleselijke *nexus* tussen lichaam en wereld. Het perceptieve bewustzijn, zo stelt Merleau-Ponty op basis van onder andere "De waan en de dromen in *Gradiva* van W. Jensen" (Freud 1982), komt overeen met de notie van het onbewuste. De *latentie* van de perceptieve orde die Freud in deze geschriften analyseert, komt tot uitdrukking in de *manifeste* waan en dromen.

In zijn filosofische herinterpretatie van Freud legt Merleau-Ponty dus de nadruk op de verbinding tussen het bewuste en het onbewuste.⁸ Dit terwijl Lacan bijvoorbeeld het onderscheid tussen het bewuste en het onbewuste benadrukt. Lacan die in zijn

⁵ '(...) au sens où on l'employait pour parler de l'eau, de l'air, de la terre et du feu, c'est-à-dire au sens d'une chose générale, à mi-chemin de l'individu spatio-temporel et de l'idée, sorte de principe incarné qui importe un style d'être partout où il s'en trouve une parcelle.'

⁶ Vergelijk: Merleau-Ponty (2001), p. 95 en p. 109.

⁷ 'L'inconscient comme conscience perceptive est la solution que cherche Freud (...).'

⁸ Pontalis merkt op dat Merleau-Ponty niet zonder reden de tekst over *Gradiva* centraal stelt in zijn lectuur van Freud. Volgens Pontalis kan men in deze tekst de meest fenomenologische formulering van het onbewuste vinden (Pontalis 1968, p. 90 – 91).

psychoanalytische theorie het talig gestructureerde onbewuste tot uitgangspunt neemt, stelt juist de heterogeniteit van het onbewuste centraal. We weten dat Merleau-Ponty in discussie met Lacan de verabsolutering van de taal in diens *retour à Freud* heeft bekritiseerd.⁹ De taal wordt volgens Merleau-Ponty geboren in onze waarneming van de wereld; de taal is niet slechts een voorgegeven structuur. Dit impliceert dat hij Lacans radicale onderscheid tussen het bewuste en het onbewuste terug verwijst naar de verbondenheid tussen lichaam en wereld, tussen bewuste en onbewuste.

In het werk van Klein vindt Merleau-Ponty wel het raadsel van de vleeselijke verbondenheid van het lichaam met de wereld terug: ‘Melanie Klein: zij doet de freudiaanse instanties en operaties verschijnen als fenomenen die in de structuur van het lichaam zijn verankerd’ (Merleau-Ponty 1995, p. 347).¹⁰ Klein vertrekt in haar analyses van de vroeg kinderlijke ervaring vanuit de duale relatie tussen moeder en kind. Het *infans* verhoudt zich op de eerste plaats tot zijn moeder als een lichamelijk, behoeftig wezen middels de mechanismen van projectie en introjectie. Binnen de primordiale verhouding tussen het kind en de moeder moet de moeder worden begrepen als dat wat het kind omringt zonder zelf aan het kind als zichtbaar te verschijnen; de moeder is in de eerste plaats *latent* aanwezig voor het kind. Als Merleau-Ponty ergens zegt dat ‘Een psychoanalyse van de Natuur maken: dat is het vlees, de moeder’ (Merleau-Ponty 2003b, p. 315)¹¹ dan lijkt hij hiermee uitdrukkelijk naar Klein te verwijzen.

Toch kunnen we een duiding van de latentie in termen van ‘de moeder’ niet uitsluitend als een verwijzing naar Klein zien. Het vlees als element van het zijn dat wordt geassocieerd met de categorie van de moeder, lijkt tevens in belangrijke mate op Gaston Bachelards psychoanalytische theorie van de elementen (water, vuur, aarde en lucht) geïnspireerd te zijn.¹² Dit lijkt echter vaak te worden vergeten. En dit is toch iets wat meer aandacht vereist aangezien de uitwerking en de definitie van het vlees als ‘ultieme ontologische notie’ (Merleau-Ponty 2003b, p. 183) door Merleau-Ponty zelf wordt begrepen als ‘(...) «elementen» (in de zin van Bachelard), dat wil zeggen (...) velden, zacht zijn, non-thetisch, zijn vóór het zijn (...)’ (Merleau-Ponty 2003b, p. 314).¹³

De positie die Merleau-Ponty schetst in het voorwoord op Hesnards boek met betrekking tot de verhouding tussen fenomenologie en psychoanalyse kunnen we nu beter begrijpen. De latentie waar zowel de fenomenologie als de psychoanalyse op is gericht, moet worden begrepen als de ontologische notie van het vlees (fenomenologie) of als de verhouding tussen de zintuiglijk waarneembare wereld en het lichaam op het niveau van de antropologie (psychoanalyse). In deze bevraging van de psychoanalyse hebben we gezien dat Merleau-Ponty’s uiteenzetting met de psychoanalyse niet tot één specifieke auteur kan worden beperkt.¹⁴ In deze zin is de fenomenologie niet slechts de impliciete filosofie van de

⁹ Op twee conferenties heeft Merleau-Ponty gereageerd op Lacans psychoanalytische theorie. Zie: Merleau-Ponty (2000), pp. 211 – 214 en pp. 273 – 275.

¹⁰ ‘Mélanie Klein: elle fait apparaître les instances et les opérations freudiennes comme des phénomènes ancrés dans la structure du corps.’

¹¹ ‘Faire une psychanalyse de la Nature: c’est la chair, la mère.’

¹² E. de Saint Aubert stelt op basis van een gedetailleerde uitwerking van de verhouding tussen Merleau-Ponty en Bachelard het volgende: ‘Et lorsque Merleau-Ponty invite en novembre 1960 – c’est-à-dire au moment précis où il définit la chair comme élément – à «faire une psychanalyse de la Nature» en ajoutant aussitôt que celle-ci est «la chair, la mère», il est difficile de ne pas lire encore la marque de l’auteur de *L’eau et le rêves* [Bachelard, MB] (...)’ (De Saint Aubert 2004, p. 263).

¹³ ‘(...) «éléments» (au sens de Bachelard), c’est-à-dire (...) des champs, être doux, non-thétique, être avant l’être (...)’.

¹⁴ De poging om Merleau-Ponty’s uiteenzetting met de psychoanalyse te begrijpen vanuit één bepaalde auteur komt veelvuldig voor in de literatuur. Zie bijvoorbeeld Struyker-Boudier (1970), Visker (1999) en Angelino

psychoanalyse en zegt de fenomenologie niet helderder wat de psychoanalyse vaag en onduidelijk uitdrukt, maar beide zijn in elkaar verstrengeld. En juist de interactie tussen fenomenologie en psychoanalyse, tussen filosofie en non-filosofie geeft een mogelijkheid om datgene uit te drukken wat beide afzonderlijk proberen te onthullen.

Literatuur

- Angelino, L. (2005)**, “Note sul dialogo tra Merleau-Ponty e Melanie Klein”, in: *Chiasmi International* 6
- Freud, S. (1982)**, “De waan en de dromen in *Gradiva* van W. Jensen”, vert. L. Gabel en R. Starke, in: *Cultuur en religie I*, Meppel: Boom, pp. 31 – 127
- Merleau-Ponty, M. (1960)**, “Préface”, in: A. Hesnard, *L’Oeuvre de Freud et son importance pour le monde moderne*, Paris: Payot
- Merleau-Ponty, M. (1995)**, *La Nature; Notes Cours du Collège de France*, Paris, Seuil
- Merleau-Ponty, M. (2000)**, *Parcours Deux; 1951 – 1961*, Lagrasse: Verdier
- Merleau-Ponty, M. (2001)**, *Psychologie et pédagogie de l’enfant; Cours de Sorbonne 1949-1952*, Lagrasse: Verdier
- Merleau-Ponty, M. (2003a)**, *L’Institution et la Passivité*, Paris: Belin
- Merleau-Ponty, M. (2003b)**, *Le Visible et l’Invisible*, Paris: Gallimard
- Pontalis, J.B. (1968)**, “La position du problème de l’inconscient chez Merleau-Ponty”, in: *Après Freud*, Paris: Gallimard, pp. 76 – 97
- Saint Aubert, E. de (2004)**, *Du lien des êtres aux éléments de l’être; Merleau-Ponty au tournant des années 1945-1951*, Paris: Vrin
- Struyker-Boudier, C.E.M. (1970)**, *Fenomenologie en psychoanalyse I: De problematiek van het bewustzijn en de psychoanalyse bij Maurice Merleau-Ponty*, Nijmegen: Schippers
- Visker, R. (1999)**, *Truth and Singularity; Taking Foucault into Phenomenology*, Dordrecht: Kluwer, pp. 165 – 231

(2005) die Merleau-Ponty’s uiteenzetting met de psychoanalyse lijken te bepalen tot respectievelijk Freud, Lacan en Klein.